

Гіпо- та гіперсемантизація ономастичних компонентів у структурі фразеологічних одиниць

Фразеологічна парадигма українських зворотів з ономастичними компонентами специфічна в різних аспектах – ономасіологічному, етимологічному, когнітивному, емоційно-оцінному, естетичному, структурному. Репрезентуючи ментальне емоційно-інтелектуальне сприйняття і кодування реальності, власні назви функціонують як знаки – реалізатори мовної картини світу. На це звертала увагу ціла когорта дослідників, зокрема Ф.Буслаєв, О.Потебня, К.Левковська, Л.Щетинін, В.Мокієнко, Р.Охшат, Л.Кондратьєва, О.Кудріна, Л.Скрипник, В.Ужченко, Є.Отін, Н.Москаленко, А.Кравчук та інші. Проте вважаємо невичерпну проблему фразеотворчої функції онімів не розв'язаною остаточно, тому й актуальною. З'ясування ономасіологічного механізму гіпо- та гіперсемантизації власних імен у процесі лінгвосеміозису та формування фразеологічної семантики і є метою нашої розвідки.

Загальновідомо, що асиметричний характер фразеологізму як мовного знака детермінований образним мисленням народу. Образність в українській фразеології зорієнтована на принцип антропометричності, тобто вибір образу залежить від здатності мовної особистості асоціювати нові об'єкти пізнання з власними характеристиками [3, с. 188]. Тому й не дивно, що велика кількість фразеологізмів та паремій містить у своїй формальній будові ономастичні складники. Проте не всі антропоніми-компоненти зазнають під час фразеологізації однакових семантичних перетворень: спостерігаємо два протилежні, але взаємопов'язані процеси – гіпер- та гіпосемантизацію номінацій.

У структурі фразеологізмів детерміновані (пов'язані з одиничним денотатом) оніми здатні втрачати зв'язок із конкретними об'єктами й розвивати конотативні значення апеллятивного характеру, що свідчить про діахронічну еволюцію, притаманну їм, як і всім одиницям мови. У процесі фразеотворення бере участь саме це вторинне символічне значення. Переносні значення власних назв, генетично пов'язаних із денотатами, базуються на позамовних асоціаціях із їх властивостями, рисами. У структурі звороту власноіменні компоненти не співвідносяться з одиничними уявленнями про предмет, основу ядра їхнього фразеологічно зв'язаного значення становить узагальнене поняття, еквівалент емоційно-оцінного апеллятива.

Вторинні значення індетермінованих онімів мають зовсім інший характер, тому що в основі їхньої семантики – загальне, родове поняття. Таке абстрактне родове розуміння власноіменного компонента, яке передбачає присутність у його семному наборі диференційних ознак конкретності – неконкретності, особи, роду, числа, уподібнює оніми до прономінальних одиниць мови, що також визначають тип об'єкта й позначають конкретний предмет через ситуацію. Ці власноіменні компоненти вжиті у фразеологізмах переважно як структурно необхідні елементи – для завершення форми вислову, для рими та емоційності, образності. Додаткові конотації, що формують апеллятивно-символічне значення, виникають під впливом контексту, залученого до характеристики. Він конкретизує переносну семантику власної назви, підпорядковуючи її загальній настанові всього звороту.

Абстрактна природа власної назви лежить в основі другого напрямку переходу онімів у символічні апелјативи. Такий тип символізації більш притаманний системі індетермінованих топонімів, антропонімів та зоонімів. Пластичну, виражальну підставу вживання онімів як компонентів паремій підкреслював ще Ф.Буслаєв. У процесі креації узагальнено-метафоричних висловів з ономастичними компонентами мовна традиція спиралася на їх нечітке загальне значення, скажімо, *Іван, Петро* – чоловічі імена, *Настя, Гапка* – жіночі, адже абстраговано ім'я має здатність позначати певну узагальнену особу. Денотативно-сигніфікативний тип знакового значення включає в себе семантичну ознаку "конкретність", що й дає змогу антропонімам, як і будь-яким конкретним словам, називати як окремий індивід цього класу, так і загальне поняття про нього. У цій мікросистемі створюється окремий вид семантичних відношень: "частина" – "ціле", "особа" – "клас, сукупність осіб". На думку Ф.Буслаєва, "слова "людина", "люди" виражають абстрактні поняття: прислів'я любить обходитися без них, замінюючи їх іменами більш конкретного, відчутного значення, якими є "кум", "кума", "сват", або ж власними іменами, котрі в цьому випадку можуть запропонувати найкращий приклад синекдохи у вживанні власної назви замість загальної" [2, с. 134].

За своєю природою онім, називаючи, виділяє, ідентифікує якийсь об'єкт – один із багатьох, які входять до ряду подібних і мають спільний гіперонім – "людина", "місто", "річка", "собака" тощо. Проте поза ситуацією власна назва не має прямої поняттєвої співвіднесеності з конкретним об'єктом. До сфери її узуально-мовних елементів поза значенням одиничності входить лише вказівка на тип

родової сутності, на ономастичне поле та суто граматичні значення. Оскільки денотативна основа, скажімо, антропоніма, відсутня, розширюється потенціал його вживання: ним можна назвати будь-яку людину, імені якої не знають або з якоїсь причини не хочуть назвати. Співвіднесення його з поняттям "людина" можливе завдяки традиції та частотності вживання в цій функції, причому про таку поняттєву співвіднесеність можна говорити лише в певній мовленнєвій ситуації. Тож унаслідок переваги абстрактного начала над конкретним онім реалізує своє загальнокатегоріальне значення (ім'я взагалі) і може використовуватися в ролі експресивного субститута, контекстуального синоніма до слів *чоловік, жінка, людина, річка, місто, собака, річ, предмет, цей, інший, такий, там, туди* тощо, але не як рівноцінний еквівалент.

Таке узагальнене розуміння ономастичного компонента з дуже широкою семантикою використовується щодо будь-якого об'єкта і набуває властивостей співвіднесеності, вказівності, а не якісності. Іншими словами, якщо імена, ужиті в узагальнено-вказівному значенні, проявляють тенденцію до втрачання конкретності й набувають більш загального, абстрактного значення вказівних слів *хтось, щось, дещо, це*, вони прономіналізуються.

Думка про присутність спільних властивостей у займенників та онімів не стала тривіальною, але не є абсолютно новою. На функціональну подібність власних назв до вказівних елементів мови звернули увагу О.Єсперсен, Т.Кондратьєва, Д.Руденко, Л.Щетинін, зауваживши, що процесові прономіналізації передують переорієнтація одиначної предметної співвіднесеності слова на загальну предметну співвіднесеність, унаслідок чого власна назва-компонент, набувши статусу узагальненої назви об'єкта взагалі, починає переносно позначати будь-який об'єкт, а потім указувати на нього. Власні назви, як правило, містять у семантиці граматичний показник роду, проте узуальне вживання не практикує використання їх для номінації будь-якої особи чоловічої чи жіночої статі [4, с. 60]. Таких властивостей власні назви набувають поза системою мови – у мовленні: okazionalne значення похідне від уживання. Скажімо, у паремії *Не твоє діло, Самійло, про те Гапка зна* ономастичні компоненти співвідносяться із загальними поняттями "чоловік" та "жінка" ("один" та "інший"), а в прислів'ї *Не буде Галя – буде друга* – указує на об'єкт, що протиставляється іншому в логіко-семантичному плані. Так само, як у прислів'ї *Як у Гайсині вмирають, то в Карбівці не ховають*, топоніми є образними заміниками загальних

взаємовиключних у логічному аспекті понять "одне місце на противагу іншому", "тут" – "там".

Оніми-компоненти у фразеологізмах, побудованих за моделлю "прикметник + іменник – власна назва", позбавлені виразного лексичного значення, загальний їх зміст межує із семантичною спустошеністю, тому семантичне навантаження цих елементів близьке до нульового: вони функціонально уподібнюються до особово-вказівних займенників і виконують роль граматично необхідного компонента, родового показника (або мають значення спільного роду). Носієм смислу є прикметник із яскраво вираженою семантикою, а власноіменний компонент сприймається як експресивний аналітичний лексичний еквівалент афікса: *кисла Оришка, лепетливий Савочка, пізній Іван*. Подібні звороти акумулюють негативну оцінку за рахунок першого компонента, який у самостійному вжитку має пейоративне забарвлення й викликає неприємні, небажані в морально-етичному чи естетичному плані асоціації. Граматично зв'язана сема підсилює значення ономастичних компонентів, які представляють собою опозицію "чоловік – жінка", що детерміновано внутрішньофразовим контекстом і тенденцією номінативно-образної конденсації інформації.

Іноді родова належність імені не грає ролі, онім потрібен лише як експресивно-образний елемент конструкції перифрастичного характеру, як, скажімо, у фразеологізмі *швидка Настя* "пронос" (пор. паремію *бігає, як Настя в конопельки* і розмовну назву цього захворювання – *швидка*). Функції власноіменного компонента обмежуються, в основному, комплементарністю – структурною довершеністю та експресивною додатковістю, а також дійтичністю. Антропоніми *Данило, Максим* репрезентують осіб чоловічої статі, проте паремії з аналогічними компонентами можуть бути застосовані для характеристики осіб як чоловічої, так і жіночої статі: *На тобі, Даниле, що мені не миле; Розпережися, Максиме, може, ще поміститься*. У всіх названих випадках власноіменні компоненти не наповнені конкретно-семантично, а мають структурне значення елемента конструкції, яка підтримує фразеологічне значення.

Функцію переосмислених онімів указувати, натякати вбачаємо у великій кількості зворотів, утворених експлікуванням тексту. Ім'я в них служить своєрідним суплементом, структурною одиницею, яка необхідна для оформлення вислову: *Маріє, звідки вітер віє?; Той же Явтух, тільки інший кожух*. Названі одиниці склалися під впливом звукової гармонії, синестезії, рими, словесної гри. Уживанням оніма в

комплексі з присвійним займенником *наш* досягається певна конкретизація суб'єкта прислів'я, образ набуває більшої індивідуалізації, чіткіше окреслюється. При цьому робиться акцент на фамільярно-іронічному ставленні до предмета мовлення: *З нашого Андрушка ні м'ясо ні юшка; У нашої Катерини весілля і родини*. Додавання означальних займенників *кожний, всякий*, що позначають сукупність узятих нарізно одиниць (причому нарізність більшою мірою підкреслена в слові *кожний*, сукупність – у слові *всякий*), до власноіменного компонента, який виступає у функції узагальненого іменника *людина, особа* й значною мірою абстрагується в контексті, гіперболізує цю абстрактність, підкреслює широту кола потенційних суб'єктів чи об'єктів: *Кожна Тереса має свої інтереси; У всякої Пашки свої замашки*. Наголосимо, що повного переходу власних назв-компонентів до розряду займенників не спостерігаємо, адже вони продовжують уживатися і в своєму звичайному значенні – указують на людей, географічні об'єкти, тварин, хоч досить неконкретно й узагальнено. При цьому не утворюється нових семантичних одиниць, а напівпрономіналізовані оніми лише поповнюють контекстуальну займенникову синоніміку.

Проте в ряді випадків можна говорити про семантичний розвиток, гіперсемантизацію індетермінованих власноіменних компонентів, атрибути яких виводяться з логіки самих фразеологізмів. За своєю природою власна назва, на відміну від загальної, не здатна реалізувати функції характеристики. Але генетично нейтральні оніми, значення основи та звукова форма яких не відтворюють особливостей денотата, у контексті паремій часто стають асоціативними, злившись із образами, що стали соціальними типами. Оказіональне вживання пропріальної назви виявляється спочатку в окремому фразеологічному сполученні, а пізніше на його основі може викристалізуватися загальне фразеологічно зв'язане значення. Конотоніми починають співвідноситися з узагальненими поняттями оцінного змісту, інколи навіть повністю апелюють: *солоха* – "роззява", *хома* – "вайлувата людина, роззява", *Іван* – "проста людина, трудівник", *мацько* – "нерішучий", *хвеська* – "базика, пліткарка". Такі народнопоетичні найменування особи, що узагальнено називають типових представників певної соціальної, побутової чи психологічної групи, можна назвати фольклоронімами, або мовно-естетичними знаками національної культури, оскільки ці частотні конотоніми увійшли в психіку мас, відбиваючи традиції, менталітет, уподобання нації, як традиційний ідеал, символ, що найбільше відповідає

естетичним, культурним цінностям. Специфіка цих компонентів виявляється в особливостях їх зв'язку з фіктивним поняттям, розвинутим на ґрунті образу фразеологізму. Вони мають підсилене порівняно з реальними назвами, навмисно акцентоване сигніфікативне значення, їх поняттєвість створюється на базі конкретних уявлень, виступає у вигляді абстракції, пов'язаної з відображенням у звороті типом.

Кількість контекстів, а отже, й семантичних аспектів узагальненого оніма потенційно необмежена, але кожен власноіменний компонент має досить стійкий набір типових для себе ситуацій, у яких представлені основні елементи їх конотативного поля. І в цих найсуттєвіших ситуаціях синтезуються найголовніші для кожної узагальненої власної назви семантичні характеристики. Наприклад, найтиповіші, інваріантні для фольклорних та фразеологізованих імен такі реалізації: *Гриць* – "веселої вдачі хлопець, легковажний, залицяльник, гульвіса" (*Такий вже Гриць, що повна голова дурниць*); *Макар* – "нешасний" (*Нешасному Макару нема талану; На бідного Макара всі шишки летять*); *Савка* – "ловкач, крутій" (*Жвавий Савка, аж шкура на ньому горить!; Наш брат – Савка!*); *Хвеська* – "базіка, брехлива людина" (*У кого язик довгий, як не у Хвеськи; язиката Хвеська*); *Химка* – "неохайна" (*Це Химка-хазяйка*). Переходові власних назв до розряду апелятивів із соціально-оцінним змістом сприяв, імовірно, погляд на ім'я як на прізвисько, що й нині зберігся в народних традиціях.

Частину фразеологізмів утворено нарощуванням стрижневого слова власноіменним компонентом, причому в одних випадках останній семантично не навантажений, виконує функцію граматичного показника, а в інших служить свого роду підсилювачем, інтенсифікаторами ядерного елемента. Наприклад, у фразеологізмі *лис Микита* експресивність метафоричного образу, що міститься в стрижневому компоненті *лис* підсилюється прикладкою *Микита*. Основне значення цього утворення виражене вихідним компонентом, а онім є комплементом, додатковим складником, що уточнює одне зі значень полісемантичного слова, частково дублюючи його зміст, адже конотонім *Микита* у фольклорі часто асоціюється з поняттями "хитрун, слизька людина" (пор. паремію *У Микити не купити* та відонімічне дієслово *микитити* у Б.Грінченка – "вивертатися, шукати відмовок, нечисто діяти").

Семантична структура детермінованих власноіменних складників інтегрує денотативний та конотативний компоненти, що зумовлені екстралінгвальними факторами, оскільки вони виникають не в мовній

структурі, а залежать від оцінки, що виробилась у суспільстві. У структурі ж індетермінованих фразеологізованих онімів не менш важливими є компоненти, що перебувають у залежності від мовних характеристик. Сприйняття всього семантичного комплексу власно-іменного компонента нерідко визначає його фонетичне оформлення. Воно виходить на перший план, заступаючи нечітко окреслене поняттєве ядро. Яскраво виражена сутність звучання стає основою конотативного значення оніма. Співзвучні зі словами української мови власні назви, смислова сторона яких, за народними поглядами, переважає над номінативною, ще на лексичному рівні переосмислилися й піддалися каламбурному обігранню у фразеологізмі. Усі вони традиційно конотують акцентовані негативні значення, семантично пов'язані зі змістом паронімічних апелятивів: *Улита* (*Уляна*) – "повільна, вайлувата, ледача", тому що в мовотворчій свідомості актуалізується асоціація з відомою російською формою *улитка* "равлик, слимак", який, як відомо, відзначається повільністю в рухах: *Улита (Уляна) йде – коли-то буде; Сиди, Уляно, бо ще рано.* Фіксуємо хибне тлумачення імені *Тихін* (з гр. – *tychon* "щасливий", "щасливець"), яке сприймається народом за аналогією до слова *тихий*: *Якби хто тепер народився, то Тишком назвали б.*

Паронімічна близькість демінутивних форм *Митя*, *Митько*, апелятива *мить* та компонентів фразеологізмів *поминай як звали, нема і в помині* лежить в основі мовного жарту *Митькою поминай*, уживаного в розмові про людину, що раптово безслідно зникла. Унаслідок хибної аналогії під тиском уявної внутрішньої форми оніма – прототипа компонента утворена й ідіома *никони ловити*, де *никони*, за Б.Грінченком, – "третій день після свят". Зворот утворено в результаті вільних асоціацій зі словом *никати* – "ходити, рухатися без діла, без мети, тинятися".

Зовнішня подібність антропонімів до слів із загальним значенням стала вирішальним моментом їх лінгвістичного переосмислення й гіперсемантизації у зворотах *Дмитро-хитро*; *У Микити не купити*; *Науме, добрий твій уме!* Асоціативні зв'язки виникли не внаслідок генетичної спільності слів, а лише завдяки випадковому звуковому сингармонізму й побудовані на подібності початкових, серединних чи кінцевих елементів антропоніма зі словом-апелятивом. Такі власно-іменні компоненти сприймаються двопланово: в ономастичному та апелятивному значеннях, що є джерелом експресивно-виражальних можливостей зворотів.

Отже, процес формування фразеологічної семантики інтегрує результати інтелектуально-емоційного образотворення. Трансформація семантичної структури власних назв від гіпосемантизації до гіперсемантизації і переорієнтація їх на виконання вторинної функції виразно демонструє динаміку лінгвокреативного процесу крізь призму соціально-суб'єктивної оцінки.

Література

1. Алефіренко М.Ф. Лінгвокреативні процеси формування фразеологічної семантики // Мовознавство. – 1988. – №5.
2. Буслаев Ф. Русская народная поэзия: В 2 т. – СПб., 1861. – Т. 1.
3. Роль человеческого фактора в языке: Язык и картина мира / Отв. ред. акад. Б.А.Серебренников. – М., 1988.
4. Руденко Д.И. Собственное имя в контексте современных теорий референции // Вопросы языкознания. – 1988. – №3.

О.М.Петрук

Віддієслівні іменники опрeдметненої дії: структурно-морфологічний аспект

Механізми творення похідного слова та складні словотвірні взаємозв'язки між частинами мови й синтаксичними одиницями (словосполученням і реченням) найповніше відображаються в найчисленнішому семантико-граматичному класі слів – іменникові. Значну частину похідних складають девербативи, що належать до словотвірної категорії опрeдметненої дії. Вона принципово відрізняється від інших: суб'єкта дії, суб'єкта стану, знаряддя дії, локатива, які базуються на семантико-синтаксичному значенні іменникового непрeдикатного компонента [2, с. 28].

Словотвірна категорія опрeдметненої дії спирається на значення дії, процесу та стану дієслівних прeдикатів. Інший у неї і механізм формування. Перетворення дієслова в іменник пов'язане із вживанням базового речення, зокрема його прeдикатного компонента. Дієслово при актуальному членуванні переміщується з позиції реми в позицію теми, при цьому відбувається конденсація висловлювання і водночас утворення віддієслівного іменника [1, с. 143], напр.: / **дихає** гаряче море й **дихання** своє шле назустріч його золотим бризкам (Остап Вишня); Багацько вчених (між іншим, і дуже вчений київський